

Boros Lajos

AZ „ÚJ VÁROSSZOCIOLÓGIA” SZÜLETÉSE

Az elsők között szakszociológiává váló városszociológia több fordulópontot élt meg az elmúlt évtizedekben. Miután a Chicagói Iskolához kapcsolódó humánökológia háttérbe szorult, a településkutatásokban egy időre a társadalmi struktúrák elemzése vált hangsúlyosabbá, a térbeli-területek kérdések vizsgálatával szemben.

Az 1960-as évektől kezdett mindez megváltozni, a többek által „új városszociológiaként” emlegetett áramlatok megjelenésével, amelyek részben marxai, részben weberi alapon újították meg a kutatások elméleti háttérét. Az új városszociológia egyben a településkutatás „térbeli fordulatát” is jelentette, hiszen a térbeli-társadalmi folyamatok elemzése központi elemmé vált e kutatásokban, és egyik kulcsfogalmuk a tér társadalmi termelése. E tanulmány célja, hogy ezt az elméleti váltást áttekintve bemutassa a napjaink a településkutatásában is megjelenő néhány irányzatot, fő képviselőit és azok kialakulását.

A HUMÁNÖKOLÓGIA

Nem csak az első, hanem a legismertebb, Magyarországon is gyakran alkalmazott elméleti keret is a városkutatásokban a humánökológiáé. A Chicagói Iskola követőinek felfogását és fogalomkészletét a biológiai, pontosabban az ökológiai analógiák határozták meg. Értelmezésük szerint a városi társadalom megértésében magyarázó erővel bírnak a környezeti viszonyok. A társadalmat természeti életközösséghez hasonlították, ahol a különböző fajok populációi élnek együtt, kölcsönösen függve egymástól. A Chicagói Iskola képviselőinek alapvető kutatási eszköze a térkép volt: az egyes jelenségek előfordulását *spot map*-eken („ponttérképeken”) ábrázolták, és az egyes tematikus térképek egymásra helyezése kirajzolta a város társadalmi struktúráját. A térképi ábrázolást olyan fontosnak tartották, hogy a Chicagói Iskola fénykorában nem is készülhetett komoly munka térképek nélkül (Némedi 2005).

Vizsgálataikban igazolták, hogy a város térbelileg differenciáltsága szabályszerűségeket mutat. Elméletük szerint a város térbeli egységei egyben társadalmi egységek is, amelyeket természetes övezeteknek neveztek el. Ezek az övezetek ökológiai folyamatok nyomán alakulnak ki, nem tudatos tervezési tevékenység eredményeképpen. A különböző jellegű természetes övezeteket különböző mértékű szegregáltság jellemzi, differenciálódásuk alapját a különböző társadalmi cso-

portok eltérő területi elhelyezkedése, és e rétegek szükségleteinek különbözősége adja. A folyamatok mozgatórugója a piac, pontosabban a telekárak alakulása. Minden övezet egy-egy funkciót teljesít, még akkor is, ha ez a funkció éppen ellentétes a társadalom, vagy az ott élők szándékaival (Burgess 1973).

A chicagói modellt több esetben is megpróbálták aktualizálni. Így módosított változatának tekinthető a Hoyt nevéhez fűződő szektormodell, illetve Harris és Ullmann többmagvú városmodellje. A szektormodell a lakások bérleti díja alapján készült a modell figyelembe veszi a városok történelmét is, és kulcsgondolata, hogy azonos funkciójú területek a város több pontján is felbukkanhatnak. Murdie következtetése szerint pedig a különböző városmodellek tanulsága az, hogy az a tény, hogy milyen dimenziók mentén vizsgáljuk a várost, nagyban meghatározza, melyik modell lesz az érvényes (Cséfalvay 1994, Pásztor 2006).

A humánökológia szemléletére erősen hatott a funkcionalizmus, így a városi különbségek kialakulását egy olyan természetes folyamatnak tekinti, amely az eltérő szükségleteken alapul. Annak ellenére, hogy a korai vizsgálatokban megjelentek azok a módszerek, amelyek a szimbolikus interakcionizmussal rokonítják, a Chicagói Iskola makroszinten értelmezte a városi folyamatokat, és kevés jelentőséget tulajdonított a lakosok tevékenységének és szándékainak.

A humánökológia az 1970-es évekre elveszítette magyarázó erejét, és bár a mai napig gyakran felhasználják a városfejlődés értelmezésére, illetve a városszerkezet vizsgálatában, ám egyértelműen eltűnt korábbi dominanciája. A 20. század második felének társadalmi változásai ugyanis azzal a következménnyel jártak, hogy új elméleti kereteket kellett keresniük a kutatóknak. E változások közé tartozott többek között a városmagok csökkenő népességszáma, a városi társadalmakban növekvő polarizáció, amely különösen etnikai alapon volt erős. De nőttek a különbségek az egyes városok, illetve az országok között is (Kleniewski 2005). Az átalakuló, globalizálódó gazdaság folyamatai átértékelték a városok szerepét, így felértékelődött a versenyképesség, a sikeresség fogalma. A globális kulturális, politikai és gazdasági folyamatok következtében a különböző városok fejlődése a korábbinál sokkal szorosabban összefonódott egymással. A humánökológia nem, vagy csak korlátozott mértékben tudott magyarázatot adni az új jelenségekre, és a városok szerkezete egyre kevésbé hasonlított azokhoz a leegyszerűsítő modellekhez, amelyeket a Chicagói Iskola inspirált.

De mindezek mellett az 1950-es évek vizsgálati tapasztalatai alapján is – amelyek szerint a lakóhelyi életmód inkább a népesség társadalmi-foglalkozási összetételét, mint az ökológiai viszonyokat tükrözi – számos kutató kérdőjelezte meg az ökológiai elv relevanciáját. Később, az 1960-as évek végén pedig kételyek merülnek fel a térszemléletű vizsgálati iránnyal szemben is¹. Egyesek, például Gans úgy fogalmazzák, hogy a térnek nincs lokális társadalmi tartalma, és hogy a térben

¹ Bár a Chicagói Iskolára valójában nem a tér (space), hanem a helyközpontú (place) gondolkodás jellemző. A tér középpontba állítása csak a 20. század második felében jelenik meg a városszociológiában.

megnyilvánuló életmódjelenségek a társadalmi-strukturális folyamatok kifejeződései, ezért a lakóhely helyett a társadalmi struktúrát kell vizsgálni (Gans 1973).

Mások éppen ellenkező álláspontot foglaltak el: a tér aktív szerepét hangsúlyozták a társadalmi különbségek alakulásában – ez utóbbi álláspontok vezettek végül a várostudományok elméleti megújulásához. Ezek a változások összekapcsolódtak a geográfia (és részben a szociológia) térszemléletének változásaival; a kutatók a teret immár nem, mint egy „tartályt” szemlélik, amelyben egyszerűen megtörténnek a dolgok, hanem annak aktív szerepe mellett nagy szerepe van az egyéni és kollektív értelmezéseknek, a helyek és terek szimbolikus, önmagán jóval túlmutató jelentésének. Ezek az eltérő felfogások vezettek az új irányzatok és elméleti keretek kialakulásához.

AZ ÚJ VÁROSSZOCIOLÓGIA KEZDETEI: A NEOMARXISTA MEGKÖZELÍTÉSEK

Az 1970-es évektől megerősödő neomarxista megközelítések a megújuló városkutatások talán legfontosabb részét adják, hiszen a 20. század második felében talán Marx gyakorolta a legnagyobb hatást a nyugati városkutatások elméleti hátterére – annak ellenére, hogy gyakorlatilag nem írt semmit, amit városszociológiaiaként vagy városföldrajzként értelmezhetnénk.²

A neomarxisták, ellentétben a humánökológiával, nem a természetesnek tekintett térbeli folyamatokat helyezik a középpontba, hanem azt, hogy miként hat a hatalom a tájra és a mesterséges környezetre, és a kapitalizmus rejtett strukturái hogyan befolyásolják a települések működését, az azokon belüli egyenlőtlenségeket. Bár nem egységesek az álláspontjaik, és gyakran vitákba keverednek a hangsúlyokat illetve meghatározó tényezőket illetően, több közös jellegzetesség is összeköti őket (Giddens 2003, Orum – Chen 2003).

Ilyen közös jellemző, hogy meghatározónak tartják a struktúrát az emberi szereplőkkel és viselkedéssel szemben. Az is elmondható, hogy az ehhez a irányzathoz tartozó kutatók a politikai gazdaságtanra és a történelmi materializmusra építenek vizsgálataikban, és fogalomhasználatukban meghatározóak az olyan marxi kategóriák, mint például az osztály, az osztályellentétek, vagy termelőerők, termelési viszonyok (Gottdiener – Hutchinson 2006, Orum – Chen 2003).

A francia filozófus és szociológus, Henri Lefebvre volt az első, aki a városszociológiában a marxi megközelítést alkalmazta, egész pontosan kiegészítette azt a tér fogalmával. A 20. század közepén a mindennapi életet alrendszernek tekintették, ő viszont a mindennapok gyakorlatát helyezte vizsgálódásai középpontjába, és építette fel társadalomkritikáját (Aronowitz 2007). Lefebvre szerint a tér ugyanolyan fontos szereppel bír a társadalomfejlődésben, mint az idő. Magához

² Ugyanakkor Friedrich Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című munkájában kiváló leírását adja az ipari forradalom korabeli angol nagyvárosok társadalmának.

a társadalom működéséhez, a kapcsolatok létrejöttéhez szükséges a térbeli közelség, vagy valamiféle térbeli kapcsolat. Emellett szerinte az, hogy egy társadalom hogyan működik, befolyásolja, hogy milyen annak a térbelisége (Lefebvre 1991, Shields 2004).

Szerinte a kapitalizmus térszerveződése a termelés igényeihez igazodik. Következtetése szerint ez magyarázza azt, hogy minden 20. századi gazdasági és politikai megrázkódtatás (válságok, háborúk) ellenére hogyan tudott fennmaradni a kapitalizmus (Aronowitz 2007).

A mindennapi élet az alap, amelyen a termelés és a társadalom újratermeli önmagát mint rendszert – azaz a szerepe meghatározóbb, mint a termelési módnak. Központi szerepe van nála a „térteremtés, tértermelés”³ és a városi fejlődés összekapcsolásának. Szerinte ugyanis a térbeliség a termelés társadalmi viszonyait tükrözi vissza. Tagadta azt a felfogást, amely a teret valamiféle objektív valóságként értelmezi; Ő vallotta először azt a mára már széles körben elfogadott nézetet, hogy a tér társadalmi konstrukció, amelyet az értékek, és a különféle jelentések, értelmezések határoznak meg. A tér társadalmi meghatározottsága pedig hat a mindennapi cselekvésekre, és arra, ahogy a világot látjuk, ezáltal a térnek ideológiai funkciója van. Lefebvre a teret a mindennapi társadalmi gyakorlat (társadalmi reprodukció) terének („perceived space”); a politikai gyakorlatban fontos szerepet játszó, teoretikus (verbálisan, térképek, tervek által megjelenített absztrakt) térnek („conceived space”); valamint az emberek által megélt, képzeletükben, szimbólumokban megőrzött, művészek, írók által ábrázolt térnek („lived space”) a dialektikus hármasaként értelmezi (Lefebvre 1991). Ez, az egymástól elválaszthatatlan a „fogalmi triád” pedig időben változó, termelési módok szerint eltérő kombinációkban játszik közre a tér termelésében. Lefebvre úgy látta, s problematikusnak tartotta, hogy kortársai – figyelmen kívül hagyva a foglami hármas egyéb elemeit – a tér filozófiai-episztemológiai értelmezését fetisizálták, s hogy a „mentális teret” a „materiális tér” nélkül, illetve annak háttérbe szorításával kutatták (lásd például a mentális térképes vizsgálatokat) (Timár 2006).

A városi tér teremtése alapvető fontosságú a társadalmi újratermelésben, azaz a kapitalizmus működésében. Ebben az uralkodó osztály szerepe meghatározó, mivel a saját érdekei szerint irányítja a folyamatot, és kulcsfontosságú számára hatalma megőrzése. Ennek következtében a kapitalizmus folyamatosan újratermeli önmagát – tehát Marx téved a kapitalizmus szükségszerű bukásával, és a kommunizmus győzelmével kapcsolatban (Lefebvre 1991, Aronowitz 2007).

A tér termelése egyetemes jelenség; minden város, és minden társadalom rendelkezik egyfajta térbeliséggel, és a hozzá tartozó térbeli rendszerekkel, folyamatokkal. A várost együtt alkotja a népessége, csomóponti szerepe, mérete, épületei, illetve az, hogy ezek mellett a termelés és az elosztás helyszíne is egyszerre (Lefebvre 1991).

³ Angolul „production of space”. Bár Lefebvre francia, és eredetileg anyanyelvén alkotott, a *The production of space* című munkájának angol kiadása (1991) volt az, amelyik különösen nagy hatást gyakorolt a nemzetközi elméletekre és kutatásokra.

A városban a kapitalizmus különböző elemei térben találkoznak (Shields 2004). A társadalom tere alakítja annak gondolkodását: az a társadalom, amely nem alkotja meg a saját tereit, sajátos, furcsa képződményként létezne, amely valójában nem is tud önállóvá válni. Saját terek nélkül nem jöhet létre társadalmi változás, hiszen az újfajta társadalmi kapcsolatok újfajta térbeli rendszereket igényelnek.

Lefebvre másik központi gondolata a „városhoz való jog” (Lefebvre 1996, Castells 2002, Shields 2004), ami alatt egy olyan radikális társadalmi átstrukturálódást ért, amelyben a hatalmi viszonyok átalakulnak, és az ellenőrzés a tőke és az állam kezéből a városlakók kezébe kerül. Erre azért van szükség, mert a város többé már nem az élet színtere, hanem csupán a fogyasztásé, amely elsősorban turisztikai látványosságként működik. Elképzelései szerint a városhoz való jog vonatkozna minden olyan döntésre, amely „tértermelési relevanciával” rendelkezik. A városhoz való jog egyrészt megjelenne a döntéshozatalban, másrészt a térhasználatban (illetve városi igényekhez alkalmazkodó tértermelésben) (Lefebvre 1996, Purcell 2002). Később többen is (pl. Soja, Harvey) rámutattak, hogy a tértermelésének folyamata elérkezett arra a pontra, hogy a tőke számára az embereket már nem érte meg a „városban tartani”, létrehozta a szuburbániákat, amely egy köztes tér a rurális és az urbánus tér között. Az itt élők elhagyták a várost, amelyet ők tettek működővé és élhetővé, és ezzel a kiköltözéssel elveszítették a városhoz való jogukat. A városnak szüksége van rájuk mint munkaerőre, de csak ebben a minőségükben kellenek: kiköltözésük után már nem szólhatnak bele a város fejlődésébe (Castells 2002). Azaz a szuburbanizáció nem csupán egy lakóhelyváltási folyamat, hanem a politikai hatalom szempontjából is rendkívül lényeges.

Lefebvre azzal, hogy a „hely” (place) helyett a teret (space) állította elmélete középpontjába, nemcsak eltávolodott a helyközpontú Chicagói Iskola hagyományaitól, hanem egyben a filozófiai gondolkodással, a tér és az idő problematikájával is összekapcsolta a városkutatókat (Orum – Chen 2003). Gondolkodása különösen azért lényeges a szociológiai kutatás számára, mert szakított azzal a passzív térszemlélettel, amely a teret egyszerű „tartályként” látja, ahol az események végbemennek, ám azokra nincs különösebb hatása – így Lefebvre a társadalomtudományok térbeli fordulatának előfutáraként is értelmezhető.

David Harvey, aki nagyban épített Lefebvre munkásságára, szintén elvetette a társadalomtudományokban az 1960-as évektől megerősödő fenomenológiai megközelítések alkalmazását a városkutatókban, mert szerinte ezek csak idealizmus-hoz, vagy naiv empirikus elemzésekhez vezetnének – mint ahogy azt véleménye szerint például a geográfia (mentális térképekre építő) behaviorista forradalma be is bizonyította. Szerinte a valóságból kell kiindulni, de nem a pozitívizmust használva (mivel szerinte az épp a lényegét, a kapitalista gazdaság sajátosságait hagyta ki elemzéseiből), hanem a materialista marxi elméletet, amely abból a célból akarja megérteni a világot, hogy meg is változtassa azt (Peet 2006).

Harvey bizonyos értelemben továbbfejlesztette Lefebvre gondolatait a tér teremtéséről: megfogalmazása szerint a modern urbanizmus esetében a teret folya-

matosan újrakonstruálják a kapitalizmus továbbélésének, erősödésnek érdekében. Ugyanakkor a tér visszahat az öt formáló folyamatokra – ezt nevezi később Soja (1989) a tér és a társadalom dialektikájának. E folyamatot az ipartelepítéssel, termeléssel kapcsolatos nagyvállalati és kormányzati döntések határozzák meg (Giddens 2003). Ez a gondolata szorosan összekapcsolódik a modern konfliktuselméletekkel, amelyek kiemelik a piaci és döntéshozatali struktúrák összefonódását, és meghatározó jellegét a társadalom differenciálódásában. Ezt Harvey (1985) kiegészíti azzal, hogy a piaci és a hozzátartozó hatalmi struktúra nem csak a társadalmat, hanem a teret is (át) strukturálja saját igényeinek megfelelően. Megfogalmazása szerint: „Nem azt kell kérdeznünk, hogy mi a tér, hanem azt, hogy hogyan megy végbe a tér termelése és használata a különböző cselekvések révén?” (Harvey 1973: 14). *Social justice and the city* (1973) című munkájában kifejti, hogy a társadalomkutatás nem maradhat „objektív” a városi szegénységgel és a hozzá kapcsolódó problémákkal kapcsolatban.⁴

Mivel szerinte a tőke és a hozzá kapcsolódó érdekek a meghatározóak a városfejlődésben, így nem értett egyet az 1960-as években uralkodó nézettel, amely szerint a helyek sajátosságai, egyedülállósága a meghatározó. Véleménye szerint ugyan vannak különbségek az egyes helyek között, mégis ugyanannak a gazdasági keretnek a részei, amelyen belül összekapcsolódnak. A kapitalista termelésben a tőke cirkulációja a profitteremtés céljával összekapcsolja az egyes, egymástól távoli városokat (Harvey 1985). Szembeszáll azzal az állítással is, hogy olyan posztmodern korban élünk, ahol a különbségek, a sokszínűség fontosak a társadalomban. Szerinte ez csupán a látszat, a valóság azonban az, hogy továbbra is a kapitalizmus logikája a meghatározó: a különbségek és a változások hangsúlyozásának csupán a profittermelés a célja, és a posztmodern kor csupán a rugalmas felhalmozás korszaka (Harvey 1989).

A neomarxista kutatók harmadik jelentős képviselője, Manuel Castells némi-képp más gondolatmenetet képvisel, mint Lefebvre és Harvey. Munkásságában összekapcsolja az európai elméleti tradíciót az amerikai empirikus hagyománnyal, így talán hozzá köthető a kétféle városszociológia „összebékítése”. Castells szerint a modern társadalomban az elsődleges ellentét a tőke és a munkaerő között van, amelyhez képest másodlagos a fogyasztáshoz, rendelkezési joghoz kapcsolódó konfliktus (Orum – Chen 2003).

Korai munkáiban hangsúlyozza, hogy a település a kollektív fogyasztás szerves része, ami pedig az ipari kapitalizmus elválaszthatatlan eleme. A város fizikai képe a fogyasztáshoz kapcsolódva alakul ki, ezt a folyamatot pedig a különböző (piaci és nem piaci) döntéshozók irányítják. Ehhez a vártnál nagyobb súllyal kapcsolódnak az alulprivilegizált csoportok, akik életfeltételeik megváltoztatásáért küzdve különféle mozgalmakat hoznak létre (Castells 1983, Lowe 1986, Giddens 2003). Első elemzéseiben idealizálja a társadalmi mozgalmakat, egyértelműen pozitív

⁴ Illetve, ha Harvey gondolataihoz hűek akarunk maradni, talán helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy nem tetszeleghet az objektivitás illúziójában.

szerepet tulajdonítva nekik. Később változtatott ezen a véleményén, és nem kapcsol értékítéletet ezekhez a társadalmi intézményekhez (Castells – Ince 2006).

Későbbiekben, a hálózati társadalom koncepciójának kidolgozásával Castells kapcsolódik Sassen későbbi, globális város elképzeléséhez. A Castells által információs kapitalizmusnak nevezett formációban a hálózati társadalom kialakulása ugyanis átértékeli a várost: már nem elsősorban a kollektív fogyasztás tere lesz, hanem a lokális és globális szint találkozási pontja. Marxi alapokra építve azt állítja, hogy a társadalom differenciálódását a termelési mód határozza meg, és szerinte napjainkban egy információs termelési mód jött létre, amely gyökeresen különbözik minden korábbi termelési rendszertől. A hálózatok működése így létrehozza az „áramlások terét”, amely párhuzamosan létezik a (valós) „helyek terével”, és amelyben a globális elit jelenléte és szándékai a meghatározóak (Castells 1989, 2006, 2005). A kollektív fogyasztás pedig nem korlátozódik a valós terekre, hanem megjelenik az áramlások terében is (Susser 2002, Castells 2005).

Az amerikai városokban a 20. század végén megjelenő erősödő polarizáció, szegénység és kirekesztés Castells szerint előre jelezhetik a jövő útjait a világ más részein. Igaz, hogy az amerikai társadalom sajátos városformát alakított ki, illetve sajátos a társadalmának értékrendje, ám a globális összefonódások és az uralkodó kapitalista minta egyértelműen kijelöli a fejlődési utat a világ Egyesült Államokon kívüli részei számára is. Az elmúlt évtizedek, miközben dinamikus termelékenységnövekedést hoztak az Egyesült Államokban, ez nem járt együtt az egész társadalom helyzetének javulásával. Megfogalmazásával élve egy kettős Amerika, illetve ehhez kapcsolódóan pedig egy kettős város (*dual city*) jött létre, amelyben a széthullás, a polarizáció tendenciái jellemzőek. Az 1980-as évektől megugrott a hajléktalanok száma az amerikai nagyvárosokban, és a szegénység és a nyomorgás kialakította azt a stigmát, amely tartós kirekesztést hoz létre. A személyiség és a személyes kapcsolatok egyaránt felmorzsolódnak – ezáltal az információs kapitalizmus a szegénység erősödő trendjén keresztül a kirekesztés erősödéséhez vezet⁵ (Castells 1989, 2007).

A neomarxisták negyedik képviselője, Neil Smith (1996) szerint a profit függ az egyes helyszínektől, és a városon belül az elérhető haszon differenciálja az egyes helyeket, és a városi expanzió irányát a földjáraadék határozza meg. Járaadék-különbözet-elmélete (*rent gap*) alapján a leromlott városrészek rehabilitációja, a dzsentifikáció hajtóereje jelenleg elérhető földjáraadék és a jövedelmezőbb hasznosítás eredményeképpen elérhető földjáraadék kellően nagy különbsége, amely lehetőséget teremt a befektetésre. A dzsentifikáció akkor következik be, amikor a városrész felújításával és hasznosításával elérhető nyereség nagyobb, mint a jelenlegi bevételek összessége. Azaz a városrész-felújítást elsősorban a profitérdek határozzák meg, nem pedig a politikai vagy esztétikai szempontok.

Lefebvre tértermelésről szóló gondolatait folytatva megkülönbözteti az „abszolút” és „relatív” teret. Ellentétben az abszolút térrel a relatív tér nem létezik ön-

⁵ Gondolatmenetében hasonló következtetésre jut, mint a francia társadalom változásait vizsgáló Robert Castel (1993), aki kutatásai alapján megalkotta a kiilleszkedés fogalmát.

magától, hanem a társadalom teremti, és egyszerre következménye és oka a társadalmi-gazdasági folyamatoknak, azaz különböző társadalmi folyamatok más-más relatív tereket hoznak létre (Castree 2004).

Szintén Smith nevéhez kapcsolódik az egyenlőtlen fejlődés (*uneven development*) fogalma. Ebben, kapcsolódva a „rent gap” fogalmához is, azt állítja, hogy a térbeli fejlettségi különbségek nem véletlenül jönnek létre, hanem a modern kapitalizmus szükségszerű és a rendszer logikájából következő eredményei. A kapitalista felhalmozás logikája fejlődést, majd visszaesést vált ki az egyes helyeken, attól függően vándorolva, hogy az elérhető profit éppen hol a legmagasabb. Ez a tőkeakkumuláció természetes ritmusa, amelyet az értéknövekedés és az elértéktelenedés egymást kiegészítő folyamatai tartanak életben (Smith 1999).

Mindehhez kapcsolódva, a városföldrajz-városszociológia aktuális kihívásairól írva kifejti, hogy a globális hatalom dimenziói erőteljesen átalakulnak, mindez pedig együtt jár a világ földrajzi átalakulásával. A globális lokálissá vált, azaz az elemzés két szintje nem választható külön, illetve nem állíthatóak szembe egymással. Az „új urbanizmust” drámai mértékben befolyásolja a városi társadalom és gazdaság, illetve a politikai irányítás átalakuló kapcsolatrendszere. Úgy fogalmaz, hogy ha elfogadjuk térbeli különbségek társadalmilag meghatározott vizsgálati módszerét, akkor nyilvánvaló a politika és a város térbeliségének szoros kapcsolódása (Smith 2001).

A részletesebben bemutatott szerzők mellett fontosnak tartjuk Don Mitchell (2001) gondolatait, aki vitázva az elterjedt kifejezéssel posztmodern helyett „post-justice”, azaz (társadalmi) igazságon túli városról ír. Úgy fogalmaz, hogy a nagyvárosokban a küzdelem nem a szegénység ellen, hanem a szegények ellen folyik. A hajléktalanok mindennapi szükségleteinek kielégítését gátolják a különféle szabályozások, rendőri, városvezetői fellépések. Őket a városból illetve bizonyos zónákból, területekről kirekesztik, mindennapi cselekedeteiket, létfenntartásukat kriminalizálják. Hasonló gondolatmenetet követ a kritikai társadalomkutatás képviselőjeként Katz (2001) is, aki szerint a kutatók feladata, hogy segítsenek visszaszerezni a városi tereket az onnan kirekesztettek, marginalizáltak számára.

A neomarxista kutatókat gyakran éri kritika amiatt, hogy túlságosan determinisztikus a felfogásuk és a társadalomtudományt régóta megosztó structure-agency vitában⁶ egyértelműen a struktúra mellett foglalnak állást, negligálva ezzel az egyének és csoportok szerepét a társadalom működésében. (Mint azt láthattuk, Castells már eltávolodott ettől a állásponttól azzal, hogy a városi társadalmi mozgalmak szerepét hangsúlyozza.) Az osztályfogalom használatát szintén többen kritizálják, mivel az ezredforduló társadalmainak elemzésére sokan nem tartják megfelelő keretnek az osztályalapú felosztást. Bár a neomarxisták nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a városkutatások elméleti háttere megerősödjön, rengetegen vitatták

⁶ A vita lényege, hogy a makrostruktúrák, vagy pedig az egyéni, esetleg csoportos szereplők („agency-k”) a meghatározóak a társadalmi folyamatokban, illetve, hogy maguk az egyes szereplők milyen mértékben tudják befolyásolni a struktúrák alakulását.

a tőke szerepét hangsúlyozó, politikai gazdaságtani elemzéseket (Gottdiener – Hutchinson 2006, Hubbard 2006).

EGY KRITIKA: A VÁROS MINT NÖVEKEDÉSI GÉPEZET

A fentebb felvázolt kritikákra válaszul született „a város mint növekedési gépezet” elmélet, amely Logan és Molotoch nevéhez köthető, a neomarxista irányzat sajátos továbbfejlesztése, amely vitatja a makrostruktúrák kizárólagos jellegét. A koncepció kidolgozói annak, ellenére, hogy szintén politikai gazdaságtani szempontból elemzik a városi folyamatokat, bizonyos értelemben összekapcsolják a neomarxista kritikát az ökológiai állásponttal, és elméletükbe beépítik a neomarxizmust ért bírálatokat is. Egyetértenek többek közt Castells-szel és Harvey-val abban, hogy az országos és a nemzetközi gazdasági tényezők erőteljesen befolyásolják a városi életet, és a város a kapitalista tőkeakkumuláció színtere. Ám hangsúlyozzák azt, hogy a lokális szereplők szándékai ugyanilyen erősen szerepet játszanak abban, hogy miként fejlődik a város (Logan – Molotoch 1999). Ezzel Giddens gondolataihoz csatlakoznak, aki szerint a lokalitások egyaránt formálják a struktúrát és a szereplőket (agency) is (Giddens 1979).

Szerintük ugyanis a piaci folyamatok mellett lényeges az is, hogy a különböző csoportok mire akarják használni az egyes területeket. A kérdés tehát nem csak az, hogy ki dönt, hanem az is, hogy milyen céllal? Ezek a szándékok természetesen gyakran egymással ellentétesek – azaz konfliktusok kialakulásához vezetnek. Ezek a konfliktusok pedig a városnegyedek strukturálódásának legfontosabb tényezői. Ilyen konfliktus például, amikor egy városrész az ott élők számára elsősorban otthon, míg a vállalkozók számára a termelés, a bevételszerzés színtere. A bevétel-szerzés logikája az intenzív területhasználatot diktálná, míg az élhető városrész létrehozása a közvetlen hasznot nem hajtó, beépítetlen, rekreációs terek fenntartását kívánná meg. Azaz egy csereérték-használati érték konfliktus alakul ki az áruvá vált területekhez kapcsolódóan.

Logan és Molotoch hasonló következtetésre jut, mint Castells: az egyes negyedek lakói saját civil kezdeményezéseik révén küzdhetnek meg a „növekedési gépezettel”, hiszen a kollektív fogyasztás közös érdeket hoz létre (Castells 1983, DeFilippis 1999). Így helyi mozgalmak indulhatnak az övezeti építési korlátozások kiterjesztéséért, vagy a kedvezőbb bérleti díjak érdekében, létrehozva egy „növekedés-ellenes gépezetet” (Cochrane 1999, Cox 1993, Logan – Molotoch 1999, Giddens 2003). Ugyanakkor a alacsony érdekérvényesítő képességgel, vagy gyenge közösségi kapcsolatokkal rendelkező közösségek könnyen a növekedés áldozataivá válhatnak.

A város az elitek számára működik „növekedési gépezetként”: ők azok, akik a profitot felhalmozzák. A profitérdek összekovácsolhatja a különböző eliteket, nem számít, hogy más kérdésekben mennyire megosztottak, és növekedési koalíciókat

(más néven rezsimeket) hoznak létre. Annak érdekében, hogy saját konszenzusukat közmegegyezéssé tegyék, mindent megtesznek, hogy az alternatív elképzeléseket visszaszorítsák, diszkreditálják. Így a vélemények pluralizmusa sokszor csak lát-szólagos: Banfield például feltárta, hogy „*Chicagóban mindenki egyetértett abban, hogy a növekedés jó, csak annak módjában, és a különböző fejlesztések elhelyezésében különböztek a vélemények*” (Idézi Logan – Molotoch 1999: 292). De hasonló eredményekre jutottak a vizsgálatok Dallasban és Atlantában is. Az élitek szerepét illetően azt is feltárták az összehasonlító vizsgálatok, hogy ahol a helyi elit erősebb, kreatívabb és aktívabb volt, nagyobb gazdasági növekedést értek el. Az élitek által létrehozott növekedési rezsimek példái a különböző PPP (Public-Private Partnership) együttműködések, amelyeket a piaci és az állami szféra indít. Az üzletemberek és a politikusok mellett a helyi média is fontos szereplője a növekedési gépezetnek. A média érdekelt a város növekedésében és terjeszkedésében, hiszen ezzel a vásárlói száma is nő, másrészt az egyes lapok, televízió és rádióadók többnyire az adott médiát finanszírozók érdekeit követik. Emellett kiegészítő szereppel a különféle oktatási és kulturális intézmények, szervezett sportesemények, a helyi vállalkozók és a szervezett munkásság is hozzájárul a növekedési gépezethez.

Bár a növekedéspártiak hangsúlyozzák (sőt gyakran eltúlozzák) tevékenységük előnyeit, Logan és Molotoch eredményei azt mutatják, hogy a növekedés hatásai nem egyértelműen pozitívak: a munkaerőpiacon, a város költségvetésében, vagy a környezeti állapotban negatív következményekkel járhat a növekedés túlhangsúlyozása.

Tágabb szociológiai elméleti paradigmába illesztve a növekedési gépezet koncepció egyértelműen a konfliktuselméleti paradigmához sorolható, hiszen a globális és lokális szereplők közötti konfliktust természetesen tételezik fel, ráadásul meghatározó szerepet tulajdonítanak az ellentéteknek a város belső strukturálódásában. Az elmélet jól beilleszthető a Dahrendorf vagy Rex nevéhez köthető konfliktuselméleti megközelítésbe; ugyanis a városi érdekérvényesítés kapcsán szükségszerűen felmerül a döntéshozatal és az ahhoz kapcsolódó kompetenciák, hatalmi struktúrák kérdése. Ezekbe a hatalmi struktúrákba egyébként igyekeznek beavatkozni az üzleti élet képviselői az aktív lobbizási folyamattal, és azzal, hogy az érdekeiket képviselő politikusok kampányát finanszírozzák. De a növekedési gépezet elmélete rokon a Mills-féle elitelmélettel is (Mills 1972), hiszen a döntéseket befolyásolni képes egyének és csoportok szerepét hangsúlyozza.

A különböző növekedési koalíciók vizsgálata népszerű és aktuális kutatási téma napjainkban is: a globalizáció és a jóléti állam válsága növeli a kollektív fogyasztás kérdésének jelentőségét a várospolitikában. A növekedési gépezet elmélet alapot jelenthet a helyi szereplők beillesztésére a vizsgálatokba, ugyanakkor figyelembe veszi a szélesebb strukturális tényezőket is⁷. Logan és Molotoch egy

⁷ A megközelítés egy sajátos altípusa az a felfogás, amely a várost oly módon értelmezi a kapitalista akkumuláció szintereként, hogy az a posztindusztriális társadalom keretei között a szolgáltatások csomópontja, ezen belül pedig a rekreáció és a szabad-

olyan strukturalista álláspontot képviselnek, amely eltávolodik a szerintük a neomarxistákra jellemző egyszerűsítéstől, azaz a makrotényezők túlzott hangsúlyozásától, érzékeny a különböző érdekcsoportok szerepére. A hatalmi viszonyokat egy dinamikusabb kapcsolatként értelmezik, mint a neomarxisták – ezáltal megközelítésük azon késői konfliktuselméletekkel rokonítható, amelyek kísérletet tesznek az eltérő társadalomelméleti szemléletmódok (funkcionalizmus, konfliktuselméletek és szimbolikus interakcionizmus) ötvözésére

ÖSSZEGZÉS

Mint azt láthattuk, az 1960-as évektől az új városszociológia egy, a korábbiaknál is interdiszciplinárisabb tudományterületté vált, amelyben a szociológia, a közgazdaságtan vagy a geográfia mellett a kulturális antropológia eredményei is megjelennek. Mindezekon túl mindenképpen kiemelendő a térbeliség jelentőségének növekedése, amely más társadalomtudományokhoz hasonlóan a szociológiában is megfigyelhető – sokan ezt nevezik „térbeli fordulatnak” fordulatnak (Pugh 2009, Shields 2002). Ehhez kapcsolódóan a városszociológiában a helyközpontú gondolkodást felváltotta a térbeliséget, és a tér társadalmi (újra)termelésének koncepciója, ami egyben a pozitivista felfogással való szakítást is jelentette.

Bár a posztmodern és a posztstrukturalista gondolkodás erőteljesen befolyásolta a városszociológiát is az elmúlt évtizedekben, de ennek eredménye nem paradigmaváltás lett, hanem az, hogy az egyes irányzatok, elméleti megközelítések egymás mellett, egymással vitázva vannak jelen a városkutatásban, és az új városszociológia kezdeteit jelentő elméletek ma is hatnak a kutatásokra.

IRODALOM

- Aronowitz, Stanley. (2007): The ignored philosopher and social theorist. The work of Henri Lefebvre. *Situations, Vol. 2 (1)*: 133–155.
- Burgess, Ernest Watson (1973): A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához. In: Szelényi Iván szerk.: *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kirekesztettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély* 3: 3-23.

idő eltöltésének helye. Az egyre növekvő individualizáció, a jövedelmek növekedése, a posztmateriális értékek jelentőségének növekedése azt eredményezi, hogy a város igyekszik kielégíteni a közjavak mennyiségének és minőségének javítására irányuló igényeket. Mindez úgy értelmezhető, hogy a rugalmas tőkefelhalmozás irányítói reagálnak a változó piaci körülményekre (Lloyd – Clark 2000).

- Castells, Manuel (1983): *The City and the Grassroots: Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. London: Hodder Arnold
- Castells, Manuel – Ince, Martin (2006): *A tudás világa. Manuel Castells*. Budapest: Napvilág kiadó
- Castells, Manuel (1989): *The informational city: information technologym economic restructuring and the urban-regional process*. Oxford: Blackwell Publishers
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet*. Budapest, Gondolat-Infonia
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet*. Budapest: Gondolat-Infonia
- Castells, Manuel (2007): *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. III. kötet*. Budapest, Gondolat-Infonia
- Castree, Noel (2003): Place: connections and boundaries in an interdependent world. In: Holloway, Sarah – Rice, Stephen – Valentine, Gill eds: *Key concepts in geography*. London, SAGE Publications: 165-185.
- Cochrane, Allan (1999) Redefining urban politics for the twenty-first century. In: Jonas, Andrew. E. G. – Wilson, David eds.: *The urban growth machine: critical perspectives two decades later*. Albany: State Univeristy of New York Press: 109-124.
- Cox, Kevin R. (1993) The local and the global in the new urban politics: a critical view. *Environment and Planning D: Society and Space* 11 (4): 433 – 448
- Cséfalvay Zoltán (1994): *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest: IKVA Kiadó
- DeFilippis, James (1999): Alternatives to the “New Urban Politics”: finding locality and autonomy in local economic development. *Political Geography* 18: 973-990.
- Gans, Herbert (1973): A városi és a kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. In: Szelényi Iván szerk.: *Városszociológia*. Budapest: KJK: 76-80.
- Giddens, Anthony (1979): *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. London: Macmillan
- Giddens, Anthony (2003): *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- Gottdiener, Mark – Hutchinson, Ray (2006): *The new urban sociology*. Boulder: Westview Press
- Harvey, David (1973): *Social justice and the city*. London: Arnold Publishing.
- Harvey, David (1985): *The urbanization of capital*. Oxford, Blackwell.
- Harvey, David (1989): *The condition of postmodernity*. Oxford, Blackwell
- Hubbard, P. (2006): *The city*. London: Routledge
- Katz, Cindi (2001): Hiding the target. In: Minca, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Oxford: Blackwell Publishers
- Lefebvre, Henri (1991): *The production of space*. Oxford: Basil Blackwell
- Lefebvre, Henri (1996): *Writings on cities*. Oxford: Blackwell

- Lloyd, Richard – Clark, Terry Nichols (2000): *The city as an entertainment machine*. Research Report #454 Annual meeting of the American Sociological Association. p. 17.
- Logan John – Molotoch Harvey (1999): The city as a growth machine. In: Fainstein Susan. – Campbell, Scott eds.: *Readings in urban theory*. Blackwell Publishers: Oxford: 291-337.
- Lowe, Stuart (1986): *Urban social movements: the city after Castells*. New York: Macmillan
- Mills, C. Wright (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest: Gondolat
- Mitchell, Don. (2001): Postmodern geographical praxis? In: Minca, C. ed.: *Postmodern geography. Theory and praxis*. Oxford: Blackwell Publishers
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890-1945*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Orum, Anthony M. – Chen, Xiangming (2003): *The world of cities. Places in comparative and historical perspective*. Oxford: Blackwell Publishing
- Pásztor Gyöngyi (2006): *Városszociológia: elméletek és problémák*. – Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană
- Peet, Richard (2006): *Modern geographical thought*. Oxford: Blackwell Publishing
- Pugh, Jonathan (2009): What are the consequences of the ‘spatial turn’ for how we understand politics today? A proposed research agenda. *Progress in Human Geography* 33 (5): 579-586.
- Purcell, Mark (2002): Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant. *Geojournal* 58: 99-108.
- Shields, Rob (2002): Space and culture. A resumé of everyday life. *Space and Culture* 5 (4): 4-8.
- Shields, Rob (2004): Henri Lefebvre. In: Hubbard, Phil – Kitchin, Rob – Valentine, Gill. eds: *Key thinkers on space and place*. London: SAGE Publications: 208-213.
- Smith, Neil (1996): *The new urban frontier*. London: Routledge
- Smith, Neil (1999): Gentrification, the frontier, and the restructuring of urban space. In: Fainstein Susan – Campbell Scotteds.: *Readings in urban theory*. Oxford Blackwell Publishers: 338-358.
- Susser, Ida (2002): Manuel Castells – Conceptualizing the city in the Information Age. In: Susser, Ida ed.: *The Castells reader on cities and social theory*. Oxford: Wiley-Blackwell: 1-12.
- Timár Judit (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In: Csapó Tamás – Kocsis Zsolt szerk.: *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Szombathely: Savaria University Press: 35–51.